

DOI 10.31558/2519-2949.2024.1.17

УДК 342.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>*Ягунов Д. В., Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

НЕФОРМАЛЬНІ В'ЯЗНИЧНІ ІЄРАРХІЇ ТА В'ЯЗНИЧНА СУБКУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ВІДНОСИН ВЛАДИ У СУЧАСНИХ В'ЯЗНИЦЯХ: «S.P. V. RUSSIA» ТА НОВІ ПІДХОДИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КАТУВАННЯМ

Стаття присвячена аналізу одного з найважливіших рішень у практиці Європейського суду з прав людини, що прямо стосується функціонування неформальних в'язничних ієрархій та наявності в'язничної субкультури у пенітенціарних установах сучасних країн, а саме рішення у справі «S.P. and Others v. Russia».

Так само, стаття присвячена аналізу доповіді Європейського комітету з питань запобігання катуванням за результатами візиту до Молдови у грудні 2022 року.

У статті доводиться, що пострадянські неформальні в'язничні ієрархії та симулякр в'язничної субкультури мають свою унікальну специфіку, яка робить їх несхожими на будь-які інші національні або регіональні приклади. Історично склалося так, що неформальні в'язничні ієрархії у Радянському Союзі завжди використовувалися для здійснення тотального й тоталітарного контролю за величезними масами ув'язнених, що було явно не під силам однієї лише формальної адміністрації в'язниць. Відповідно неформальні в'язничні ієрархії завжди використовувалися для досягнення суто політичних завдань соціального контролю на виконання завдань тоталітарної держави.

Відповідно, і надання «ліцензії на насильство» «кримінальним» ув'язненим проти «політичних» у радянські часи, і сучасні російські форми організованих «зверху» практик катувань за вказівками керівництва пенітенціарної системи, і формування з ув'язнених воєнізованих формувань для участі у війні проти України у період 2022 – 2023 рр. – все це відображає негативно-унікальну специфіку саме радянського (наразі російського) симулякру в'язничної субкультури.

Сучасний російський субкультурно-в'язничний симулякр – це знаряддя, що має двоєдину природу. Так, з одного боку, це тотальний контроль за власними громадянами. З іншого, це – імпортування імперських наративів до України та інших сусідніх держав, обминаючи державні кордони та, як сьогодні, лінію фронту, завдяки інтернаціональним атрибутам цього симулякру.

Відтак, якщо у більшості країн світу феномен неформальних в'язничних ієрархій – це показник того, наскільки є корумпованою та чи інша національна пенітенціарна система, а персонал пенітенціарної системи втягнутий до орбіти організованої злочинності, то пострадянський феномен, який чи навряд можна назвати «аналогічним» – це показник того, наскільки російська влада має достатньо ресурсу, що імпортувати імперський вплив на територію сусідніх держав, використовуючи в'язницю.

У статті робиться висновок, що неформальні в'язничні ієрархії є вкоріненою особливістю та поширеною практикою у багатьох в'язницях; така вкоріненість є характерною і для України, і для Молдови, і для Грузії тощо (не кажучи вже про Росію).

Цікавою особливістю зазначеного рішення ЄСПЛ є те, що Суд опосередковано згадав елементи концепції небезпечного стану особи, задекларувавши «потенційних хижаків» в контексті формування відносин влади у в'язницях.

Ключові слова: катування, жорстоке поводження, Європейський суд з прав людини, Європейський комітет з питань запобігання катуванням, неформальні в'язничні ієрархії, в'язнична субкультура, пенітенціарна система, в'язниця, насильство, Україна, Молдова, Росія.

Ця стаття присвячена дослідженню феномену в'язничної субкультури у сучасних в'язницях держав-членів Ради Європи з акцентом на пенітенціарних системах держав з числа колишніх республік Радянського Союзу.

Акцент обумовлений тим, що виключно пенітенціарні системи пострадянських держав характеризуються *негативно-унікальними* характеристиками в'язничної субкультури, які кардинально відрізняють їх від в'язничних субкультур пенітенціарних систем інших держав Європи та світу.

Проблема неформальних в'язничних ієрархій та в'язничної субкультури була предметом дослідження автора цієї статті та інших вчених щодо місця в'язничної субкультури та неформальних в'язничних ієрархій у відносинах влади [5; 6; 7; 8].

Проте у цій статті існує нагальна потреба, по-перше, проаналізувати ключове рішення Європейського суду з прав людини (*надалі по тексті – ЄСПЛ, або Європейський Суд*), що прямо стосується наукової проблеми, яка досліджується у цій статті, а саме рішення у справі «*S.P. and Others v. Russia*», яке посіло чільне місце серед усіх рішень Європейського Суду щодо насильства у пенітенціарних установах всередині соціальної групи ув'язнених (*надалі по тексті – рішення, або рішення ЄСПЛ, або «S.P. and Others v. Russia»*) [1].

По-друге, ця стаття містить аналіз окремих доповідей Європейського комітету з питань запобігання катуванням (*надалі по тексті – ЄКЗК, або Комітет*), проте акцент робиться на доповіді Комітету Уряду Молдови за результатами *ad hoc* візиту ЄКЗК у грудні 2022 року, де такий візит було присвячено саме питанням впливу неформальної в'язничної ієрархії та в'язничної субкультури на пенітенціарну систему Молдови [2; 3].

Саме тому автором на «озброєння» беруться два останніх документи вказаних головних акторів європейської системи запобігання катуванням – зазначене рішення ЄСПЛ та доповідь ЄКЗК по Молдові, в основі яких перебуває проблема *оновленої й трансформованої пострадянської в'язничної субкультури та неформальних в'язничних ієрархій* [1; 2].

Принциповою авторської нотою для цілей цього дослідження є те, що в'язнична субкультура та неформальні в'язничні ієрархії – це аж ніяк не минуле пострадянських пенітенціарних систем. Це – *сьогодення* і, на жаль, *майбутнє* пенітенціарних систем пострадянських країн в силу неналежного реагування національних держав на феномен інституційного насильства, а інколи – заохочення подальшого поширення такого феномену та відповідного симулякру в'язничної субкультури.

Сучасний стан неформальних в'язничних ієрархій та в'язничної субкультури у пострадянських країнах ми аналізували у наших попередніх статтях, в яких наголошували, що формально-юридичного підходу недостатньо для аналізу вказаних проблем, в основі яких перебувають *відносини влади* [5; 6; 7; 8]. Тому, як і раніше, на перше місце ми ставимо тезу, що *симулякр* в'язничної субкультури – принаймні в його сучасних проявах – взагалі або здебільшого – не стосується в'язничної субкультури *як такої* [5]. Йдеться про належним чином організовану та добре продуману систему неформальної карально-репресивної влади, яка у багатьох сучасних національних юрисдикціях становить успішну конкуренцію формальним владним інституціям у в'язниці, а також у вільному суспільстві [5].

В основі цієї влади – механізм перманентного примусового вилучення матеріальних цінностей у представників середніх та нижчих каст в'язничних ієрархій (і не тільки). Ця організована система карально-репресивної влади та водночас механізм перманентного вимагання й перерозподілу матеріальних цінностей, власне, і маскується під в'язничну субкультуру, формуючи її *симулякр* [5; 6; 8]. Саме тому у наших попередніх дослідженнях ми сформулювали наступні тези, які залишаються актуальними для наступного авторського дослідження та служать його основою:

1. Неформальна в'язнична ієрархія (неформальні в'язничні ієрархії) є внутрішньою організацією *відносин влади-підпорядкування* в'язничного «суспільства», характерним для пенітенціарних систем переважної більшості сучасних країн [5; 6; 8].

2. Сучасні в'язничні субкультури набувають значущих проявів та більш суттєво впливають навіть на вільне суспільство (не кажучи вже про саму пенітенціарну систему), аніж у минулому [5; 6; 8].

3. Неформальні в'язничні ієрархії та кореспондуючі в'язничні субкультури набули *нормативного* значення у міжнародних документах, де міжнародні актори підкреслили *симулякризацію* вказаного феномену [5; 6; 8].

4. Феномен неформальних в'язничних ієрархій та кореспондуючих в'язничних субкультур є глобальним та універсальним, проте має виражені політико-географічні особливості (особливо у пенітенціарних системах колишніх радянських республік), що, власне, обумовлює проведення цього дослідження [5; 6; 8].

5. Симулякр в'язничної субкультури не існує сам по собі; він існує у межах жорстокої та водночас жорсткої *кастової ієрархічної системи* та є похідним від неї.

6. Симулякр в'язничної субкультури зумовлює та підтримує існування сучасних форм *рабства* у пенітенціарних установах, яке заохочується державою [5; 6; 8].

7. Симулякр в'язничної субкультури та відповідні кастові системи є результатом *договору* між представниками вищих каст неформальних в'язничних ієрархій та агентами держави [5; 6; 8].

8. Головним наслідком симулякру в'язничної субкультури є те, що співпраця між адміністрацією та неформальними лідерами у в'язницях має *серйозні ерозійні наслідки* для всієї системи кримінального правосуддя [5; 6; 8].

9. Симулякр в'язничної субкультури, неформальні в'язничні ієрархії та відповідні кастові відносини змінюють *орієнтацію* національних пенітенціарних систем – з реабілітаційної на *пунітивну*, ще більше підринаючи «реабілітаційний ідеал» [5; 6; 8].

10. *Зовнішні символи* симулякра в'язничної субкультури лише маскують справжню природу цього явища, яке спрямоване на організоване й перманентне вилучення матеріальних цінностей, що відбувається за сприяння та участі агентів держави, яка, своєю чергою, є *кінцевим бенефіціаром* такого розподілу матеріальних ресурсів [5; 6; 8].

Тому, беручи до уваги викладене вище, ми наголошуємо для цілей цієї статті, що рішення у справі «*S.P. and Others v. Russia*» є актуальним не лише, що воно розкриває *політичну та соціальну анатомію* сучасних неформальних в'язничних ієрархій, причому розкриває на рівні рішення Європейського Суду, яке у багатьох країнах є *джерелом права*. Цінність вказаного рішення полягає у тому, що воно *нормативно* віддзеркалює як конкретні факти та реальні соціальні тенденції те, які до цього часу подавалися здебільшого як наукові гіпотези та кримінологічні декларації, а відтак це рішення примушує уряди національних держав підвищувати рівень уваги до вказаних проблем.

Важливість справи «*S.P. and Others v. Russia*» важко переоцінити: Європейським Судом було констатовано, що субкультура у російських пенітенціарних установах – це не просто перманентне *явище з «поняттями»* та іншими зовнішніми символами, а *відносини влади*, спрямовані на перманентну мортіфікацію ув'язнених та регулярне організоване вимагання матеріальних засобів.

Не зважаючи на те, що вказане рішення ухвалене проти Росії, його з однаковим успіхом потрібно застосовувати як в Україні, так і в інших країнах колишнього СРСР для цілей очищення національних пенітенціарних систем від *радянської кастової системи*, заснованій за прямого сприяння та безпосередньої подальшої підтримки владних структур.

Отже, справа «*S.P. and Others v. Russia*», яка посідає центральне місце у цій статті, стосується стверджуваного нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження із заявниками у російських пенітенціарних установах через їхній «*нижчий*» статус у неформальній ієрархії ув'язнених. Ця справа також стосується стверджуваної відсутності ефективних національних засобів правового захисту для скарг заявників, які були засудженими, які відбули або відбувають покарання у різних пенітенціарних установах Росії.

У справі «*S.P. and Others v. Russia*» основна скарга заявників стосувалася нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження через їхній «*нижчий*» статус у *неформальній ієрархії ув'язнених*, що склалася у російських пенітенціарних установах та була підсилена *неформальним кодексом поведінки злочинного світу*, який зазвичай називають «*правилами*» («*поняттями*»). Цей кодекс поділяє ув'язнених на чотири основні категорії або «*касти*» («*масті*»). Спираючись на свій особистий досвід, скарги до органів влади, а також на ґрунтовні дослідження та офіційні звіти про *ієрархію ув'язнених* у російських пенітенціарних установах, заявники надали детальний опис поводження з ними як з «*ізгоями*» у рамках *неформальної ієрархії ув'язнених* (Para 5).

Європейський Суд вперше на рівні свого рішення надав детальний опис *політичної, економічної та соціальної анатомії* такої ієрархії.

Соціальна група на вершині неформальної ієрархії – це *кримінальна еліта*, або «*самодостатні люди*» («*авторитети*», «*блатні*»). До функцій кримінальної еліти входить підтримка й тлумачення неформального кодексу ув'язнених, особливо при вирішенні конфліктів між ними. Зазвичай це *persistent offenders* з численними судимостями, які підтримують неформальну ієрархію за допомогою погроз та насильства. Неформальний кодекс поведінки не дозволяє їм виконувати будь-яку роботу або співпрацювати з тюремним персоналом (Para 6).

«*Коллаборанти*» («*козли*», «*червоні*»), які співпрацюють з тюремним персоналом для забезпечення порядку або виконання адміністративних завдань, таких як управління або розподіл постачання, становлять *напівпривілейований клас* (Para 6).

Переважає більшість ув'язнених належать до широкої категорії, відомої як «пацани» або «хлопці» («мужики»). Вони дотримуються *неформального кодексу поведінки*, максимально утримуючись від активної співпраці з тюремною адміністрацією (Para 8).

Заявники у цій справі належали до категорії, що перебувала внизу неформальної ієрархії ув'язнених – «ізоїв», – які також відомі – серед багатьох інших назв – як «півні», «недоторканні» або «принижені» («опущені», «ображені»). «Ізоїам» призначали роботу, яка вважалася непридатною для інших ув'язнених через їхню «брудну» природу. Їхні обов'язки включали прибирання вигрібних ям, туалетів, душових, лазень або прогулянкових дворів. Тюремний персонал стежив за тим, щоб у кожній бригаді була певна кількість «ізоїв», достатня для виконання «брудної роботи», яка вважалася *принизливою* та якої уникали інші ув'язнені (Para 9).

Матеріали, надані заявниками до Європейського Суду, свідчили про те, що перелік дій, які можуть призвести ув'язненого до «пониження в статусі», є значним та включає, наприклад, крадіжку в інших ув'язнених, неповернення боргу, роль «стукача», неохайний або негігієнічний зовнішній вигляд або поведінку, випадковий дотик до іншого «ізоїя» або його майна. Інші «проступки», що караються «пониженням у статусі», включають засудження за сексуальні злочини та злочини проти дітей, а також визнання того, що коли-небудь займалися анальним або оральним сексом (за згодою або примусово) (Para 10).

Деякі заявники були віднесені до категорії «ізоїв» після того, як їх було засуджено за сексуальні злочини. У випадку одного заявника тюремна адміністрація розкрила інформацію про злочини, за які він був засуджений, розмістивши його фотографію на дошці оголошень у загальній зоні в'язниці з приміткою «*схильний до педофілії*». Деякі інші заявники були класифіковані як «ізої» після того, як вони випадково доторкнулися до речей або особи іншого «ізоїя» або контактували з чимось, що вважається «нечистим», наприклад, з підлогою туалету. Деякі інші перенесли свій статус з колонії для неповнолітніх або з попереднього строку ув'язнення, проведеного у закритому закладі разом з «ізоїями». Деякі заявники випадково розповіли іншим, що вони мали сексуальні контакти у формах, заборонених *неформальним кодексом поведінки ув'язнених*, що призвело до пониження їхнього статусу (Para 11).

Стигма, пов'язана зі статусом заявників як «ізоїв», була *перманентною*: у разі переведення до іншої в'язниці, вони повинні були розповісти про це іншим ув'язненим або ж понести «покарання» за приховування свого неформального статусу. Після прибуття заявників до в'язниці неформальний наглядач («*смотрящий*») призначав «ізоїв» або виконувати чорну роботу, або надавати сексуальні послуги іншим ув'язненим. За словами заявників, якби вони відмовилися надавати призначені їм послуги, їх би піддавали жорстокому побиттю та сексуальному або сексуалізованому насильству (Para 12). Доцільно додати, що довічність статусу «ізоїя» підкреслив Комітет у доповіді Уряду Молдови за результатами візиту у грудні 2022 року: «Як висловилися кілька осіб, з якими спілкувалася делегація, «якщо тебе «*принизили*», то з тобою вже «*все*», і *назавжди*» [2].

Один із заявників, якого змушували надавати сексуальні послуги іншим ув'язненим, інфікувався ВІЛ. При потрапленні до в'язниці у березні 2012 року його тест на ВІЛ був негативним, але в січні 2016 року тест на ВІЛ виявився позитивним (Para 13).

Сегрегація заявників-«ізоїв» була як *символічною*, так і *фізичною*: їм виділяли окремі та відмінні від інших житлові приміщення, вони повинні були мати власні столові прилади та кухонне начиння. Їм заборонялося торкатися меблів, столових приборів та особистих речей інших ув'язнених. Якщо вони це робили, то ці речі ставали «*брудними*» та не могли більше використовуватися іншими через страх «*зараження*». Заявникам з групи «ізоїв» також заборонялося торкатися або потискати руки іншим; вони повинні були поступатися місцем ув'язненим інших *каст* при проходженні коридорами та триматися біля стіни, щоб пропустити їх (Para 14).

У спальному приміщенні «ізоїам» надавали найменш зручні ліжка, а якщо їх не вистачало, вони були змушені спати на підлозі упродовж декількох тижнів і навіть місяців, поки не з'являлося «*ліжка для ізоїв*». Ліжка «ізоїв» розміщувалися у «*кутку ізоїв*», навколо якого висіли простирадла, щоб забезпечити фізичне відокремлення від решти гуртожитку (Para 15).

Заявникам призначався окремий стіл в їдальні та окремий умивальник; їм не дозволялося їсти або сидіти деінде. Їхні столові прилади часто мали спеціальну позначку, наприклад, пробитий або просвердлений отвір у мисках і ложках. Заявникам також не дозволяли зберігати їжу в загальних холодильниках або заходити до приміщення, де інші засуджені розігрівали їжу (Para 16).

Заявники могли користуватися загальним душем після того, як всі інші закінчили. Крім того, їм не дозволялося користуватися загальною пральною. Заявники повинні були прати свій одяг та постільну білизну самостійно, а також стригтися самим (Para 17).

Заявникам дозволялося відвідувати лікаря загальної практики або лікаря-спеціаліста лише після того, як всі інші ув'язнені пройшли обстеження, що призвело до того, що один із заявників не отримував стоматологічного лікування упродовж п'яти років через тривалий час очікування та відвідування стоматолога лише один або два рази на місяць (Para 18).

Заявники піддавалися словесним образам та погрозам насильством, а заявник А.О. став жертвою фізичного насильства. Заявник А.С. повідомив, що його регулярно били під час перебування в установі, причому 11 грудня 2018 року відбулося жорстоке побиття, а 16 березня 2019 року його вдарили в груди гострим предметом (Para 19).

Заявники повідомляли, що практика тюремного персоналу часто демонструє *мовчазне схвалення неформальної ієрархії*. Під час первинної класифікації персонал ставив питання про «статус» ув'язненого, щоб вирішити, куди його розподілити. У деяких установах персонал фізично розділяв ув'язнених відповідно до їхнього *неформального статусу*. Персонал також нерівномірно розподіляв роботи з прибирання на ротаційній основі (Para 20).

Заявник В.Д. припустив, що тюремний персонал міг би перевести всіх «ізгой» до окремого блоку, де вони були б у безпеці. Однак це призвело б до того, що ув'язнені в інших блоках були б змушені виконувати «брудну роботу», проти чого вони могли б повстати. Інші заявники повідомили, що їх утримували в блоці, де перебували лише «ізгой».

Заявник І.А. також повідомив, що коли він попросив перевести його до «безпечного місця», влада помістила його до «сектору особистої безпеки», яке було практично окремим блоком для «ізгой». За словами заявника І.А., згідно з правилами неформального кодексу поведінки, прохання про переведення до сектору безпеки означає визнання того, що ув'язненого понизили в статусі до «ізгой» (Para 21).

За словами заявників, тюремна адміністрація не тільки знала про існуючу неформальну ієрархічну систему, але й була *причетна* до неї, що робило будь-які скарги до тюремної адміністрації не тільки неефективними, проте й *небезпечними*. Тим не менш, заявники намагалися скаржитися до різних державних органів, уповноважених здійснювати нагляд за пенітенціарними установами (Para 22).

Заявник А.Т. поскаржився Омбудсману на примус до виконання обов'язків з прибирання у виправній колонії. 17 жовтня 2011 року Омбудсман скерував скаргу до регіонального управління Федеральної служби виконання покарань (ФСВП). 18 листопада 2011 року заступник начальника управління написав заявнику А.Т. листа, в якому повідомив, що, згідно зі свідченнями адміністрації колонії та інших ув'язнених, від заявника ніколи не вимагали виконувати будь-які обов'язки з прибирання, окрім двох годин регулярних громадських робіт на тиждень (Para 23).

21 лютого 2017 року заявник С.І. поскаржився до відділу внутрішньої безпеки ФСВП на труднощі, пов'язані з його становищем у *неформальній ієрархії*. Оскільки заявник С.І. так і не отримав жодної відповіді від ФСВП, він подав нову скаргу до обласної прокуратури, яка потім перенаправила її до УФСВП. УФСВП відповіло, що ніколи не отримувало скаргу заявника від 21 лютого 2017 року (Para 24).

7 грудня 2018 року заявник С.І. поскаржився до ФСБ РФ на побиття, приниження, сексуальне насильство та знущання з боку деяких співкамерників. Його скарга була направлена до СК РФ, обласної прокуратури та ГУ ФСВП. Жодної відповіді від цих органів не надійшло (Para 25).

19 березня 2012 року заявник А.Т. подав позов до цивільного суду на персонал установи, вимагаючи відшкодування моральної шкоди, завданої йому примусовим залученням до примусових робіт та щоденною безоплатною роботою. У запереченнях на позов адміністрація в'язниці стверджувала, що ніколи не примушувала його до примусової праці і що його примушували виконувати роботу з прибирання інші ув'язнені. Вони також стверджували, що не знали про цю ситуацію, оскільки він ніколи не скаржився на неї (Para 26). Проте 18 вересня 2012 року місцевий суд відмовив у задоволенні позову, встановивши, що, хоча заявник А.Т. «виконував обов'язки з прибирання у відділенні», його «змушували виконувати цю роботу ув'язнені, які не є сторонами у цій справі, а не персонал колонії». Суд також постановив, що адміністрація в'язниці не несе відповідальності за цю ситуацію, оскільки заявник А.Т. «продемонстрував пасивний підхід до захисту своїх трудових прав» (Para 27).

Заявник А.Т. подав апеляційну скаргу на тій підставі, що адміністрація колонії знала про його ситуацію. Проте 08 лютого 2013 року апеляційний суд без розгляду відхилив його апеляцію (Para 28).

У 2015 році заявник А.М. подав цивільний позов проти персоналу колонії, вимагаючи відшкодування моральної шкоди у зв'язку з ненаданням йому постільної білизни та предметів гігієни, а також захисту від дискримінації через його статус у неформальній ієрархії. Він додав свідчення інших ув'язнених, які підтверджували його звинувачення. Один ув'язнений також надав довідку зі своєї медичної картки, яка прямо вказувала на його «*понижений соціальний статус*» та була підписана терапевтом і психіатром (Para 29). Проте 12 травня 2015 року місцевий суд відхилив позов заявника А.М., постановивши, що зазначений заявник не надав жодних доказів, які б свідчили про те, що співробітники в'язниці діяли незаконно (Para 30).

Заявник А.М. поскаржився на стигматизацію ув'язнених-«*ізгоїв*» Омбудсману, який 16 січня 2016 року відповів наступним чином: «Вашу скаргу ... щодо порушення прав та законних інтересів засуджених, які (за Вашими словами) мають *принижений соціальний статус* ... розглянуто. Я не заперечую, що нам добре відома, і не тільки з фільмів чи книжок, проблема поділу засуджених на *касти*... Однак згідно з частиною 1 статті 19 Конституції РФ усі люди є рівними перед законом та судом. Стосовно засуджених ця вимога означає, що всі засуджені є рівними перед [Кримінально-виконавчим кодексом] ... Слід зазначити, що наше чинне законодавство не містить жодних положень, які б дозволяли працівникам пенітенціарних установ принижувати засуджених або одній групі ув'язнених принижувати інших. Навряд чи можна собі уявити, щоб начальник колонії чи прокурор публічно визнав, що майже всі офіцери в'язниці таємно поділяють в'язнів на «*еліту*», «*мужиків*», «*активістів*», «*принижених*», а також «*активістів*», «*червоних*», «*чорних*» тощо; іншими словами, малоімовірно, що вони визнають, що порушували вимоги закону. Тому будь-який прямий запит чи скарга щодо існуючих не врегульованих умов тримання засуджених з *пониженим соціальним статусом* зумовить передбачувану реакцію з боку цих органів: поділ засуджених на різні статусні групи в тому-то закладі не має значення, не було встановлено, і тому не було жодних доказів *приниження* ... » (Para 31).

Омбудсман порекомендував заявнику А.М. використовувати національні засоби правового захисту, включаючи скарги до прокурорів, судів, громадських спостережних комісій та правозахисників, і повідомив йому, що його скаргу було направлено до прокуратури для розгляду (Para 32).

27 січня 2016 року прокурор переслав скаргу заявника А.М. до іншого прокурора, який, у свою чергу, направив її до іншої прокуратури та керівника в'язниці, де утримувався заявник. 7 квітня 2016 року прокурор району письмово проінформував заявника А.М., що його твердження були необґрунтованими і що всі ув'язнені без винятку могли використовувати будь-які доступні житлові приміщення та обладнання (Para 33).

Говорячи про юридичні спекти цієї справи, потрібно наголосити, що іншим важливим фактором в оцінці Судом дотримання державою своїх зобов'язань за статтею 3 Конвенції було те, чи був ув'язнений частиною *особливо вразливої групи*, наприклад тому, що він належав до категорії з підвищеним ризиком жорстокого поводження («*Stasi v. France*», № 25001/07, Para 91, 20 October 2011 – concerning homosexuals; «*J.L. v. Latvia*», № 23893/06, Para 68, 17 April 2012 – concerning police collaborators; «*D.F. v. Latvia*», Para 81-84, «*M.C.*» v. Poland, № 23692/09, Para 90, 3 March 2015 – concerning sexual offenders; «*Sizarev v. Ukraine*», № 17116/04, Para 114-115, 17 January 2013; «*Totolici v. Romania*», № 26576/10, Para 48-49, 14 January 2014 – concerning former police officers) (Para 80).

Тому Суд зазначив: ця справа стосується тверджень заявників про те, що вони зазнали *принизливого поводження* та фізичного насильства внаслідок того, що були частиною групи «*ізгоїв*». Ці твердження ґрунтуються на описі їхнього особистого досвіду перебування у статусі «*ізгоїв*», їхніх скаргах до національних органів влади та реакції цих органів. Крім того, ці твердження підтверджувалися численними звітами та дослідженнями, які документують існування у російських пенітенціарних установах *особливого набору неформальних норм*, які забезпечуються *неформальними методами*, включаючи *неформальні покарання* за порушення правил. Уряд не підтвердив, проте й не *спростував* твердження заявників щодо існування неформальної ієрархії ув'язнених та їхнього місця в ній; фактично Уряд унікав будь-якої згадки терміну «*ув'язнені-«ізгої»*» або будь-якого подібного поняття у своїх зауваженнях (Para 81).

Ця справа була та залишається унікальною в силу того, що Європейський Суд взявся за надскладне завдання – висвітлити речі, які ніколи не ставали предметом судового розгляду.

Так, безумовно, випадки *inter-prisoner violence* досліджувалися Європейським Судом як окремі факти у багатьох справах, проте «довести» наявність в'язничної субкультури до рівня факту – це було вочевидь зовсім іншим рівнем правосуддя.

Над-складність такого завдання Європейський Суд жодним чином не приховував: «Неформальний характер ієрархії ув'язнених, пов'язаний з укоріненими моделями поведінки, а саме ритуальним, символічно принизливим поводженням з «ізгойми» з боку інших ув'язнених, робить її за своєю суттю складним предметом для розгляду Судом» (Para 82).

Тому цінність цього рішення ЄСПЛ у тому, що у ньому Європейський Суд «підняв» численні факти *inter-prisoner violence* або *humiliation* до рівня явища і на підставі системного аналізу фактів розкрив анатомію явища. При цьому аналіз окремих фактів не надав б того значного й важливого імпульсу практиці ЄСПЛ, який було надано Судом за результатами розгляду цієї справи. Відтак Суд наголосив: «Накопичення ідентичних або аналогічних порушень, які є достатньо численними та взаємопов'язаними, може становити не просто окремі випадки або винятки, а практику або систему» (Para 82).

Системний аналіз фактів у рамках цієї справи обумовив специфіку доказування в силу явної процесуальної нерівності заявників та держави: «Суворе застосування принципу *affirmanti incumbit probatio* не завжди є доречним. Якщо держава не може надати задовільного та переконливого пояснення щодо подій, які повністю або значною мірою належать до виключної компетенції органів влади, або не виконує запит Суду про надання матеріалів, які могли б підтвердити або спростувати твердження, викладені в заяві, Суд може робити висновки та поєднувати такі висновки з контекстуальними факторами. Однак перед тим, як Суд зможе це зробити, повинні бути узгоджені елементи, що підтверджують твердження заявника. Рівень переконливості, необхідний для досягнення певного висновку, і розподіл тягаря доведення нерозривно пов'язані зі специфікою фактів, характером висунутих тверджень і конвенційним правом, що перебуває на порядку денному» (Para 83).

Проте для цілей судового розгляду заявники надали детальні описи подій, які призвели до їхньої класифікації як ув'язнених-«ізгой». Заявники надали докази на підтримку своїх тверджень, включаючи конкретні деталі та, в одному випадку, задокументовану медичну документацію. Крім того, очевидно, що як інші ув'язнені, так і тюремний персонал знали про їхній статус «ізгой». Насправді, деякі заявники навіть були поміщені до спеціальних блоків, призначених виключно для «ізгой» (Para 84).

Розповіді заявників про зловживання, з якими вони зіткнулися через свій статус «ізгой», були схожими, незважаючи на те, що вони утримувалися в далеких і віддалених місцях у різний час. Це, а також звіти та наукові дослідження, що документують неформальну в'язничну ієрархію в російській пенітенціарній системі, як на думку Суду, надали довіри до їхнього опису поведінки, якого вони зазнали, та зловживань, що впливають з цього поведінки. Заявники описували постійну сегрегацію, як соціальну, так і фізичну, з окремими ліжками, столами, столовими приборами з дірками, різним часом відвідування туалету й телевізійної кімнати, низькою якістю їжі та обмеженим доступом до медикаментів. Усіх заявників без винятку змушували виконувати те, що вважалося «брудною роботою», наприклад, прибирати туалети, душові та подвір'я. Сегрегація та робота, яку вони змушені були виконувати, забезпечувалися фізичним насильством та погрозами насильства, а також сексуальним насильством (Para 85).

Цікавою особливістю цієї справи є те, що Європейський Суд надав оцінку науковим дослідженням з питання неформальної в'язничної ієрархії, підкресливши, що розповіді заявників збігаються з описами неформальної ієрархії ув'язнених в академічних дослідженнях, які так само посилаються на існування чотирьох неформальних категорій ув'язнених, а також на зловживання, яких зазнає група «ізгой». Дослідження, проаналізовані Європейським Судом, послідовно задокументували ієрархічну систему, існування ув'язнених-«ізгой» та поведінки з ними як поширену практику в російських в'язницях, що існувала десятиліттями та торкнулася значної кількості ув'язнених (Para 86).

Принципово важливим висновком, сформульованим Європейським Судом, було те, що фактично Суд провів відмінність між пенітенціарними системами колишнього СРСР та пенітенціарними системами інших держав «У той час як окремі групи ув'язнених та кодекси ув'язнених, заснований на неформальних нормах, є відносно поширеними рисами тюремних структур у всьому світі, неформальна ієрархія, як видається, є вкоріненою особливістю російських

в'язниць. Дослідники простежили витoki системи статусів у каторжних таборах у Російській імперії та виправно-трудоx таборах в СРСР та повідомили про спостереження одного з ув'язнених, що кількість «ізоїв» з часом зросла» (Para 87).

Цінність цього рішення ЄСПЛ полягає також у тому, що він прямо зазначив, що неформальна в'язнична ієрархія та симулякр в'язничної субкультури – це продукт, сформований за прямого сприяння влади, існування якого також підтримувалося завдяки владі. ЄСПЛ зазначив, що «існують достатньо переконливих свідчень, що місцева влада знає про неформальну ієрархію». Більше того, ЄСПЛ прямо вказав, що влада не лише «знала» про неформальну ієрархію, проте й безспоредньо використовувала неформальну ієрархію для «підтримання порядку в установі» (Para 88).

Як наслідок ЄСПЛ сформулював висновок, цінність якого надзвичайно важко переоцінити: «Суд вважає встановленим, що заявники зазнали поxдження, на яке вони скаржаться до Суду, з боку інших ув'язнених та через їхній статус у неформальній ієрархії ув'язнених» (Para 89).

Суд визнав, що життя у стані душевних страждань та страху перед жорстоким поxдженням було невід'ємною частиною досвіду заявників як «ізоїв», що, у свою чергу, було наслідком ієрархічної категоризації ув'язнених. Це принижувало людську гідність заявників, принижуючи їхній статус, вселяючи в них почуття неповноцінності по відношенню до інших ув'язнених. Це становило форму поxдження, що принижує гідність, заборонену статтею 3 Конвенції (Para 92).

Відчуття неповноцінності та безсилля серед «ізоїв» посилювалося через постійну стигматизацію, пов'язану з їхнім низьким неформальним статусом. Неформальні правила вимагали, щоб вони прямо декларували свій неформальний статус при переведенні до іншого закладу, а невиконання цього правила могло призвести до суворого «покарання». Тривалий характер стигматизації позбавляв заявників-«ізоїв» будь-якої перспективи на покращення становища навіть після тривалого періоду ув'язнення (Para 95).

У світлі вищевикладеного Суд дійшов висновку, що стигматизація та фізична й соціальна сегрегація заявників у поєднанні з їх призначенням на «чорну роботу» та відмовою у задоволенні основних потреб, як-то постільна білизна, гігієна та медична допомога, підкріплена погрозами насильства, а також періодичним фізичним та сексуальним насильством, призвела до того, що вони зазнали психічних та фізичних страждань, які перевищували неминучий рівень страждань, притаманний ув'язненню, навіть якщо не всі заявники зазнали фізичного або сексуального насильства. Ситуація, в якій заявники перебували роками через те, що їх зараховували до групи «ізоїв», становила нелюдське та таке, що принижує гідність, поxдження у розумінні статті 3 Конвенції (Para 96).

Цікавим аспектом справи було те, що Уряд намагався захищатися за допомогою аргументу, що агенти держави не були прямо причетні до актів насильства та приниження (Para 97). На цей аргумент Суд відповів: *відсутність будь-якої прямої причетності держави до актів жорстокого поxдження не звільняє державу від її зобов'язань за статтею 3 Конвенції*. Національні органи влади зобов'язані вживати заходів для забезпечення того, щоб особи, які перебувають під їхньою юрисдикцією, не піддавалися неналежному поxдженню, включаючи таке жорстоке поxдження з боку приватних осіб (Para 98).

Суд повторив свій висновок про те, що заявники належали до групи «ізоїв», яка була об'єктом насильства між ув'язненими. *Явище* неформальної ієрархії ув'язнених, яке є основною причиною неналежного поxдження із заявниками-«ізгоями», є поширеною й добре відомою проблемою в російських пенітенціарних установах. Персонал в'язниці та влада в цілому мали б знати про існування неформальної ієрархії ув'язнених та про статус заявників у ній. Деякі заявники розкрили свій статус владі, тоді як становище інших мало бути очевидним для тих, хто знайомий з системою, і іноді задокументованим в офіційних документах. Тому неможливо було ігнорувати ризики нелюдського та такого, що принижує гідність, поxдження, з якими заявники стикалися щодня упродовж усього строку ув'язнення. Оскільки органи влади знали або повинні були знати про ризики, на які наражалися заявники цієї вразливої категорії, Уряд повинен був пояснити, яких заходів було вжито для усунення вразливості заявників (Para 99).

Суд повторив, що реагування на зловживання та жорстоке поxдження у в'язниці вимагає, перш за все, *швидких дій* з боку тюремного персоналу, в тому числі шляхом забезпечення захисту жертви від повторних зловживань та доступу до необхідних медичних та психіатричних послуг. Таке реагування повинно включати *координацію дій* персоналу охорони, судових, медичних і психіатричних працівників та адміністрації установи. Однак у цій справі, незважаючи на існування

серйозного й постійного ризику для благополуччя заявників, тюремний персонал не вжив жодних конкретних оперативних заходів безпеки або нагляду, щоб запобігти застосуванню до заявників *неформального кодексу поведінки*, або не розглянув питання про те, як можна було б захистити заявників від зловживань та переслідувань. Крім того, тюремний персонал не мав належної *політики класифікації*, яка б включала перевірку на ризик віктимізації та жорстокого поводження, врахування ризиків, які, як відомо, включають людину до групи ризику, а також власне сприйняття вразливості людини, що має вирішальне значення для забезпечення того, щоб потенційні *хижаки* та потенційні *жертви* не розміщувалися разом (Para 100).

Європейський Суд відзначив, що у російських в'язницях була відсутня *стандартизована політика* покарань щодо ув'язнених, які вчиняли насильство, намагаючись нав'язати неформальний кодекс поведінки іншим. Твердження одного заявника про те, що він зазнав нападу та побиття за нібито порушення неформального кодексу поведінки ув'язнених, не були належним чином розслідувані. Виховні заходи, запропоновані Урядом, були явно недостатніми для подолання ситуації, коли зловживання та жорстоке поводження продовжуються. Відсутність такої *політики* свідчить про те, що насильство у місцях позбавлення волі не сприймалося достатньо серйозно, і що тюремний персонал був готовий дозволити ув'язненим безкарно діяти на шкоду правам інших ув'язнених, у тому числі праву, гарантованому статтею 3 Конвенції (Para 101).

Крім того, наголосив Суд, національні органи влади не мали плану дій для вирішення цієї проблеми на *структурному рівні* та не змогли вказати на будь-які ефективні національні засоби правового захисту, які могли б запропонувати відшкодування заявникам, що постраждали від неї. Уряд не надав жодних програмних документів або окремих нормативно-правових актів, які б стосувалися скрутного становища ув'язнених-«*ізгоїв*» (як групи, так і кожного окремо), і не надав жодних вказівок на те, яких конкретних заходів можна було б вжити для його поліпшення (Para 102).

Скарги на принизливий вплив неформальної ієрархії ув'язнених схожі на інші скарги, що виникають через *структурні проблеми*. Уряд не зміг продемонструвати, яке відшкодування могло бути надане заявнику прокурором, судом або будь-яким іншим державним органом у зв'язку з проблемою *структурного характеру* (Para 103). Тому, беручи до уваги *структурний характер* проблеми, окремі заходи, такі як відкриття розслідування, тимчасове поміщення до «безпечного місця» або переведення в іншу установу, не вирішили б основної проблеми, що лежить в основі скарг заявників. Навіть якби скарги «*ізгоїв*» були належним чином розслідувані, а конкретні випадки насильства або жорстокого поводження покарані, це не змінило б *відносини влади*, що лежать в основі *неформальної ієрархії ув'язнених*, або підлегле місце заявників у цій *ієрархії*. Переведення до іншої установи не позбавило б заявників стигми, пов'язаної зі статусом «*ізгоя*», яку вони повинні були нести доти, доки перебували в установах, що регулюються неформальним кодексом поведінки. Аналогічно, можливість поміщення до «безпечного місця» була, згідно з національним законодавством, тимчасовим заходом, який передбачав, що особа буде повернута до свого регулярного підрозділу не більше, ніж через 90 днів (Para 104).

Що стосується *системних засобів правового захисту*, необхідних у справах такого типу, Суд вказав, що є неприйнятним, що неформальна ієрархія ув'язнених навіть не була визначена як проблема у програмних документах з реформування російської пенітенціарної системи (Para 106). Відповідно, національні органи влади не вжили жодних заходів для захисту заявників від нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження, пов'язаного з їхнім статусом ув'язнених-«*ізгоїв*». Російська влада наразі не має ефективних механізмів для покращення індивідуальної ситуації заявників або плану дій для комплексного вирішення цієї проблеми (Para 107).

Підсумовуючи свої думки, викладені у рішенні, Суд зазначив:

1) на підставі доказів, наданих заявниками та в основному не спростованих Урядом, встановлено, що заявники належали до особливо вразливої категорії ув'язнених-«*ізгоїв*»;

2) заявники зазнавали сегрегації, принизливих практик та зловживань у повсякденному житті під час перебування у в'язниці, а також були піддані підвищеному ризику насильства з боку інших ув'язнених;

3) таке поводження упродовж багатьох років прирівнювалося до нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження;

4) державні органи знали або повинні були знати про вразливе становище заявників, яке, до того ж, було частиною *системної й поширеної практики*;

5) національні органи влади не зробили нічого, щоб визнати, не кажучи вже про вирішення цієї проблеми, та не вжили жодних загальних або індивідуальних заходів для забезпечення безпеки й добробуту заявників;

б) з огляду на масштаби проблеми, бездіяльність органів влади у цій справі може розглядатися як *форма співучасті у зловживаннях*, завданих ув'язненим, які перебувають під їхнім захистом (Para 108).

Формулюючи проміжні висновки, пов'язані саме з рішенням ЄСПЛ, то потрібно вказати, що скарги було подано різними заявниками упродовж періоду 2011 – 2017 рр., що доводить, що вказана проблема не є історією та минулим. Ця організована система неформальної влади є *сучасною реальністю* та має великий потенціал розвитку та свого поширення у майбутньому.

Продовжуючи цю ж тезу, необхідно наголосити, що у грудні 2022 року Комітет здійснив *ad hoc* візит до Молдови, пенітенціарна система якої має практично аналогічну природу в'язничної субкультури, обумовленої радянським минулим.

Тому і рішення ЄСПЛ (травень 2023 року), і доповідь Комітету по Молдові (вересень 2023 року), і відповідь Уряду Молдови (листопад 2023 року) потрібно розглядати комплексно, адже проблема є єдиною і для Молдови, і для Росії, і для України та багатьох інших держав, які мають пострадянську форму в'язничної субкультури (Вірменія, Грузія, Литва, Латвія тощо).

У відповідній доповіді Комітет наголосив, що з часу свого першого візиту до Молдови у 1998 році, насильство між ув'язненими та залякування у в'язницях залишаються предметом серйозного занепокоєння ЄКЗК. Під час візиту у 2020 році ЄКЗК виявив, що ця проблема залишається такою ж серйозною серед дорослих ув'язнених чоловічої статі, як і раніше, будучи значною мірою пов'язаною з усталеною неформальною ієрархією ув'язнених у в'язничній системі країни [2].

Більше того, за результатами візиту 2020 року Комітет наголосив, що рекомендації Комітету щодо *явища тюремної субкультури*, насильства серед ув'язнених, що виникає внаслідок тюремної субкультури, та супутніх умов життя тих ув'язнених, яких неофіційна тюремна ієрархія вважає «*приниженими*», залишаються без уваги [3].

Отже, Комітет неодноразово у минулому закликав владу Молдови вжити заходів для вирішення цієї проблеми. Проте результати візиту 2022 року засвідчили, що насильство та залякування серед дорослих ув'язнених-чоловіків залишається значною мірою невирішеною проблемою. В'язниці, як і раніше, не забезпечують безпечного середовища для ув'язнених, а рекомендації, надані ЄКЗК, вкотре виконані не були [2].

Під час візиту Комітету у грудні 2022 року велика кількість ув'язнених, опитаних під час візиту, описали загальну атмосферу залякування та насильства, що використовується неформальними в'язничними лідерами та їх близьким оточенням для нав'язування своїх неформальних правил іншим ув'язненим, включаючи обов'язок регулярно робити внески до незаконного колективного фонду («*обшак*»), яким керують неформальні в'язничні лідери, а також інші форми здириництва, що застосовуються шляхом погроз або фактичного фізичного насильства [2]. Власне, це є додатковим відображенням *симулякру в в'язничній субкультури*, яка приховує організацію незаконного вилучення матеріальних засобів в ув'язнених та членів їх сімей [5].

У доповіді Комітет наголосив на *атмосфері страху*, яка є невід'ємною складовою та наслідком впровадження зазначеного симулякру. Так, Комітет зазначив, що «кілька осіб, з якими делегація намагалася взяти інтерв'ю у відвіданих установах, були помітно налякані, просили перервати інтерв'ю або навіть взагалі відмовлялися від інтерв'ю. Вони заявили, що це було пов'язано зі *страхом репресій*, з якими вони напевно зіткнуться з боку представників неформальної ієрархії ув'язнених за те, що вони поспілкувалися з делегацією» [2].

Про ступінь поширеності в'язничної субкультури та домінування неформальних норм над формальними свідчить той факт, що у в'язницях Бранешті та Крикова, незабаром після того, як делегація почала проводити інтерв'ю в кількох відкритих гуртожитках великої місткості, ув'язнені, які не проживали у цих гуртожитках, та належали до вищих ешелонів неформальної ієрархії, часто заходили до гуртожитків, у відкритий спосіб *демонструючи* навіть членам Комітету свою неформальну владу. Тому, як зазначив сам Комітет, сама їхня присутність чинила тиск на осіб, з якими спілкувалася делегація, та заважала їм вільно розмовляти. У кількох випадках особи, з якими спілкувалася делегація, переставали спілкуватися та припиняли інтерв'ю [2].

Через атмосферу страху, створену неформальними лідерами та їх близьким оточенням, а також через недовіру до здатності персоналу гарантувати безпеку, особи, яких співробітники виявляли

з тілесними ушкодженнями, відмовлялися надавати пояснення щодо походження їхніх травм або вказували причини, які явно не відповідали виявленим травмам (наприклад, «впав з ліжка», «впав на сходах», «послизнувся у ванній кімнаті» або «послизнувся в туалеті і впав на стіну»). Інші ув'язнені, які, ймовірно, були свідками інциденту систематично стверджували, що «нічого не бачили» [2].

У більш ранніх доповідях щодо Молдови Комітет також наголошував, що «не дивно, що багато ув'язнених, з якими зустрічалася делегація, дуже неохоче розповідали про обставини, за яких вони отримали тілесні ушкодження, а деякі з них були помітно налякані. У кількох випадках делегацію супроводжували ув'язнені, які намагалися чинити тиск на інших ув'язнених з метою перешкодити їм вільно спілкуватися з делегацією. Тим не менш, декілька ув'язнених у кожній з відвіданих в'язниць розповіли про побиття, погрози насильством та вимагання з боку інших ув'язнених, а також про сексуальні домагання з боку інших ув'язнених» [3]. Згідно з медичними картками, дослідженими делегацією, у ув'язнів регулярно виявлялися тілесні ушкодження, що свідчать про насильство серед ув'язнених, такі як гематоми навколо очей, а також, хоча і в меншій мірі, більш серйозні тілесні ушкодження (наприклад, зламана рука). Як і в минулому, практично усі випадки насильства залишалися без реєстрації через атмосферу страху та залякування, створену в установах ув'язненими, які перебували на вершині неформальної в'язничної ієрархії, а також через загальну недовіру до здатності персоналу гарантувати безпеку ув'язнених [3].

Результати візиту Комітету у 2022 році чітко вказують на те, що низка випадків насильства між ув'язненими залишаються невиявленими, оскільки жертви систематично залякуються кривдниками під загрозою подальшого насильства, щоб вони не скаржилися персоналу та не вимагали медичного обстеження [2].

У доповіді за результатами візиту 2022 року Комітет наголосив, що «становище осіб, які вважаються «приниженими» або «недоторканими», тобто такими, що належать до найнижчої «касти» неформальної ієрархії ув'язнених, залишається предметом серйозного занепокоєння ЄКЗК» [2]. Як і раніше, делегація Комітету знову отримала багато скарг на регулярні словесні образи, систематичну приниження поведінку з боку інших осіб, які утримуються у в'язниці, та погрози фізичного насильства у випадку, якщо вони не будуть дотримуватися неформального «кодексу поведінки». Ці неформальні правила зобов'язували їх уникати контактів з іншими ув'язненими та їхніми речами, ходити збоку або вздовж стін, не вживати нецензурну лексику при спілкуванні з іншими особами, не користуватися загальними спортивними та рекреаційними приміщеннями, а також їдальнею. Їм також не дозволяли користуватися пральнями, які були у розпорядженні інших ув'язнених. Крім того, їх змушували безкоштовно прибирати житлові приміщення та місця загального користування (включаючи туалети) та збирати сміття, а також не дозволяли працювати з іншими ув'язненими особами. У більшості випадків ці особи розміщувалися в найгірших умовах, які можна було знайти у відвіданих в'язницях» [2].

Цей висновок Комітету є свідченням того, що фактично владі Молдови не вдалося вирішити проблему, незважаючи на тому, що саме на цій проблемі Комітетом акцентувалася увага і раніше.

Аналогічно, вказана проблема ідентифікувалася і в інших країнах колишнього СРСР. Так, за результатами візиту до Литви у 2021 році Комітет наголошував: «У день покупок «недоторканим» дозволяється відвідувати тюремний магазин лише після того, як усі ув'язнені вищої касті зроблять покупки, що часто означає, що не так багато можна вже й придбати. У деяких випадках «недоторканим» також дають список речей, які потрібно купити для ув'язнених вищої касті за власні гроші» [4]. «У тюремних їдальнях «недоторканим» виділяють окреме місце для сервіровки, вони повинні їсти за окремими столами, а також використовувати марковані тарілки та столові прибори, які іноді навіть миються в окремих посудомийних машинах. Для їжі «недоторканих» використовуються термоси іншого кольору» [4].

Саме тому Комітет був вимушений ще раз наголосити, що становище осіб, які вважаються «приниженими», може розглядатися як таке, що становить тривале порушення статті 3 Конвенції з прав людини, яка забороняє, серед іншого, всі форми поводження, що принижує гідність, та зобов'язує державні органи вживати належних заходів для запобігання такому поводженню, в тому числі з боку інших ув'язнених [2].

Проте, мабуть, однією з головних атрибутів субкультурно-в'язничного симулякру, є майже офіційно визнаний договір між організованими формами злочинності та державою, на чому постійно акцентує увагу Комітет. «Ліцензія на насильство», що надається неформальним в'язничним лідерам,

в обмін на сприяння формальній адміністрації тримати під контролем більшість ув'язнених – це атрибут відносин влади у пенітенціарних системах багатьох сучасних держав. Щодо колишніх радянських республік, то, краще сказати, це – *невід'ємний та обов'язковий атрибут*.

Цікавим в цьому контексті є акцент, зроблений Комітетом, на «разючих відмінностях у матеріальних умовах з точки зору ремонту та наявності обладнання, а також наявної житлової площі між неформальними в'язничними лідерами та їх близьким оточенням, з одного боку, та рештою ув'язнених (особливо тими, кого вважають «*приниженими*»), з іншого боку» [2]. «Перші продовжували жити дуже комфортним життям у в'язниці, з усіма можливими зручностями» [2].

Проте відмінності в умовах проживання – це лише *зовнішній* атрибут. *Сутнісним елементом* таких відносин є те, що, як зазначив Комітет, «тюремний персонал продовжує *мовчазно приймати* неформальну ієрархію та укладає «*мовчазну угоду*» з неформальними в'язничними лідерами, коли йдеться про забезпечення «*порядку*» серед ув'язнених і «*безперебійної роботи*» установ» [2].

І, як неодноразово встановлював Комітет, навіть «*угода*» як така, що надає неформальним в'язничним лідерам «*ліцензію на насильство*», не є єдиним атрибутом відносин влади у пенітенціарних установах. Натомість йдеться про вторгнення до царини правосуддя, коли, крім «*ліцензії на насильство*», надається й неформальне «*право дарувати умовно-дostroкове звільнення*» лідерам неформальної в'язничної ієрархії. Так, у доповіді Комітет зазначив: «Неформальні в'язничні лідери, очевидно, також вирішували, яким саме ув'язненим дозволяється працювати. Делегація отримала кілька тверджень про те, що пільги (або їхня частина), зароблені працюючими ув'язненими, зокрема, можливість *дostroкового звільнення*, записувалися на користь представників «*вищих*» каст неформальної в'язничної ієрархії» [2]. На увагу заслуговує й те, що неформальні в'язничні лідери відігравали певну роль у задоволенні прохань про відокремлення від загального тюремного населення [2].

Підсумовуючи результати візиту до Молдови, Комітет надав рекомендації, щоб влада Молдови без подальших зволікань вжила заходів для подолання явища неформальної в'язничної ієрархії та запобігання насильству й залякуванню між ув'язненими в рамках всієї пенітенціарної системи [2].

З цією метою влада Молдови повинна розробити чітку цілісну стратегію з визначеними часовими межами її реалізації, яка повинна включати наступні кроки: 1) припинення практики використання неформальних в'язничних лідерів для підтримання порядку у в'язницях у в'язниці; 2) відокремлення неформальних лідерів та їхнього найближчого оточення від решти в'язничного населення на основі належної індивідуальної оцінки ризиків та потреб; 3) позбавлення неформальних в'язничних лідерів та їх найближчого оточення привілеїв, в тому числі щодо матеріальних умов утримання; 4) позбавлення неформальних в'язничних лідерів можливості доступу до осіб, які щойно прибули до в'язниці, та виконання ними своїх «*кастових*» функцій; 5) нагадування тюремному персоналу, що будь-який співробітник, який сприятиме таким контактам, буде покараний [2].

Підсумовуючи викладене вище, ми можемо дійти наступних висновків.

У ХХІ столітті проблематика неформальних в'язничних ієрархій та в'язничної субкультури набуває більшої актуальності, якщо не сказати більшого.

Не зважаючи на посилення механізмів захисту прав людини у ХХІ столітті, в'язниця не втрачає своєї ролі механізму соціального контролю, і це стосується навіть демократичних держав, не кажучи вже про держави тоталітарні.

У переважній більшості країн питання неформальних в'язничних ієрархій та в'язничної субкультури – це питання *організованого вимагання матеріальних засобів*, через що ми повинні розглядати в'язничну субкультуру виключно як *симулякр*, у поширенні якого зацікавлена держава. У той же час поширення цього симулякру – це зростання обсягів корупції у пенітенціарній системі та в суспільстві в цілому.

Проте, безумовно, пострадянські неформальні в'язничні ієрархії та симулякр в'язничної субкультури мають свою *унікальну специфіку*, яка робить їх несхожими на будь-які інші національні або регіональні приклади. Історично склалося так, що неформальні в'язничні ієрархії у Радянському Союзі завжди використовувалися для здійснення тотального й тоталітарного контролю за величезними масами ув'язнених, що було явно не під силам однієї лише формальній адміністрації в'язниць.

Відповідно, неформальні в'язничні ієрархії – ті «*приводні ремені*», як слушно висловився Олександр Солженіцин, – завжди використовувалися для досягнення суто *політичних* завдань соціального контролю на виконання завдань тоталітарної держави. І надання «*ліцензії на насильство*» кримінальним ув'язненим проти «*політичних*» у радянські часи, і сучасні російські форми

організованих «зверху» катувань за вказівками керівництва пенітенціарної системи, і формування з ув'язнених воєнізованих формувань для участі у війні проти України у період 2022 – 2023 рр. – все це відображає негативно-унікальну специфіку саме радянського (наразі російського) симулякру в'язничної субкультури.

Сучасний російський субкультурно-в'язничний симулякр – це, що має *дуалістичну природу*. Так, з одного боку, це тотальний контроль за власними громадянами. З іншого, це – імпортація імперських наративів до України та інших сусідніх держав, обминаючи державні кордони та, як сьогодні, лінію фронту, завдяки інтернаціональним атрибутам цього симулякру.

Відтак, якщо у більшості країн світу феномен неформальних в'язничних ієрархій – це показник того, наскільки є *корумпованою* та чи інша національна пенітенціарна система, а персонал пенітенціарної системи втягнутий до орбіти організованої злочинності, то пострадянський феномен, який чи навряд можна назвати «аналогічним» – це показник того, наскільки російська влада має достатньо ресурсу, що імпортувати *імперський вплив* на територію сусідніх держав.

Щодо рішення ЄСПЛ, яке ми аналізувати у цій статті, то у цій справі держава фактично визнала існування *феномену (явища)* неформальної ієрархії ув'язнених, хоча Уряд унікав будь-якої згадки терміну «ув'язнені-«ізгой»» або будь-якого подібного поняття у своїх зауваженнях. У цьому контексті потрібно нагадати, що на відміну від Росії Україна офіційно визнала цю проблему на рівні Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року (*Розпорядження КМУ від 16 грудня 2022 року № 1153-р.*).

Наступним висновком є те, що неформальна в'язнична ієрархія є *вкоріненою особливістю* в'язниць багатьох сучасних держав та *поширеною практикою*, адже ми беремо сміливість формулювати твердження про те, що така *вкоріненість* є характерною і для України, і для Молдови, і для Грузії тощо (не кажучи вже про Росію).

Цікавою особливістю цього рішення ЄСПЛ є те, що Європейський Суд опосередковано згадав елементи концепції *небезпечного стану особи*, задекларувавши «потенційних *хижаків*».

Бібліографічний список/ References:

1. «S.P. and Others v. Russia», applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023
2. Report on the ad hoc visit to Moldova carried out from 5 to 13 December 2022.
3. Report on the visit to Moldova carried out from 28 January to 7 February 2020.
4. Report on the periodic visit to Lithuania carried out from 10 to 20 December 2021.
5. Yagunov, D. A Simulacrum of Prison Subculture in the Practices of the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture. European Political and Law Discourse. 2023. 10. 2. Pp.13-32.
6. Yagunov, D. The Concept of Total Institutions in Modern Standards of Prison Management. European Political and Law Discourse. 2023 10. 3. Pp.63-99.
7. Yagunov, D.; Melnychuk, T.; Meliukhov, V. The prison gang as a «brand» (an overview of informal prison hierarchies in modern prison systems). Political Life. 2023. 4. Pp.47-65.
8. Yagunov, D.; Polovyi, M.; Tupchiienko, D.; Melnychuk, T.; Starenkyi, S.; Sokalska, O.; Chernousov, A.; Trokhymchuk, V.; Anishchenko, V. The Phenomenon of Informal Prison Hierarchies and the Simulacrum of Prison Subculture in Contemporary Power Relations. European Political and Law Discourse. 2023. 10. 4. Pp.5-55.

Yagunov D. V. Informal prison hierarchies and prison subculture as an element of power relations in modern prisons: "S.P. v. Russia" and the new approaches of the European Committee for the Prevention of Torture

The article analyses one of the most important decisions in the case law of the European Court of Human Rights, which directly concerns the functioning of informal prison hierarchies and the existence of prison subculture in prisons in modern countries, namely the decision in the case of "S.P. and Others v. Russia".

The article also analyses the report of the European Committee for the Prevention of Torture based on the results of its visit to Moldova in December 2022.

The article argues that post-Soviet informal prison hierarchies and the simulacrum of prison subculture have their own unique specificity, which makes them unlike any other national or regional examples. Historically, informal prison hierarchies in the Soviet Union were always used to exercise total and totalitarian control over huge masses of prisoners, which was clearly beyond the power of formal prison administration alone.

Accordingly, the "license for violence" given to "criminal" prisoners against "political" prisoners in Soviet times, the modern Russian forms of torture practices organised from above on the instructions of the prison system leadership, and the formation of paramilitary units from Russian prisoners to participate in the War against Ukraine in 2022-2023 all reflect the negative and unique specificity of the Soviet (now Russian) simulacrum of prison subculture.

The modern Russian subcultural prison simulacrum is a tool with a dual nature. On the one hand, it is about total control over its own citizens. On the other hand, it is a form of importation of imperial narratives to Ukraine and other neighbour states, bypassing state borders and, as today, the front line, thanks to the international external attributes of this simulacrum.

Therefore, while in most countries of the world the phenomenon of informal prison hierarchies is an indicator of how a national prison system is corrupted, and the prison staff is involved in the orbit of organized crime, the post-Soviet phenomenon, which can hardly be called "similar," is an indicator of how much the Russian authorities have the resources to import their imperial influence into the territory of neighbour states.

The article concludes that informal hierarchy is an ingrained feature and a common practice in many prisons; it is a characteristic of Ukraine, Moldova, Georgia, etc. (not to mention Russia).

An interesting feature of this ECtHR judgment is that the Court indirectly mentioned elements of the concept of a person's dangerous state, declaring "potential predators" in the context of the formation of power relations in prisons.

Keywords: *torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, European Committee for the Prevention of Torture, informal prison hierarchies, prison subculture, prison system, prison, violence, Ukraine, Moldova, Russia.*